

SENÂÎ-Yİ GAZNEVÎ'NİN GAZELLERİNDE DEĞERLİ TAŞLARLA SÜSLENMİŞ BEYİTLER

Pelin Seval Esen*

Öz

Divan şiirinde anlatımı zenginleştirmek, manayı güçlendirmek, sözü edebi kılmak, şiire zengin hayaller kazandırmak amacıyla çeşitli mazmunlara, motiflere, imaj ve sembollere yer verilmiştir. Çiçekler, ağaçlar, bitkiler, hayvanlar, harfler, gök cisimleri, değerli taşlar gibi birçok unsur, birer mazmun, motif, imaj ve sembol olarak kullanılmıştır. Hemen hemen her divan şairi şiirlerinde cevher ve mücevher olarak bilinen; parlaklığı, güzelliği, rengi, sertliği, elde edilişi, özellikleri ve hakkındaki inanışlarla divan şiirinin vazgeçilmez öğelerinden biri olan değerli taşlardan yararlanmış; dizelerinde daha çok benzetme yoluyla bu taşları anmıştır. Farsça tasavvufi mesnevi tarzının kurucusu Senâî-yi Gaznevî de şiirlerinde akik, lal, yakut, inci, zümrüt, kehribar gibi taşların çevresinde oluşmuş mazmunlardan faydalanmış; beyitlerinde daha çok sevgiliye ait güzellik unsurlarının anlatımında teşbih, istiare, mecaz gibi edebî sanatları kullanarak bu taşlara yer vermiştir.

Çalışmada Senâî'nin gazellerinde kullandığı bu değerli taşlar hakkında kısaca bilgi verilmiş; şairin bu taşları hangi özellikleriyle, nasıl kullandığı gazellerinden getirilen örnek beyitlerle incelenmiştir. Bahsi geçen taşlar Farsça alfabetik sıraya göre başlıklandırılmıştır. Her başlığın altında yer alan örneğin/örneklerin ve şairin divanında yer alan konuyla ilgili, diğer örneğin/örneklerin sayfa numarası ve beyit numarası dipnotta verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Senâî, Farsça, Değerli Taşlar, Gazel, Cevher.

COUPLETS DECORATED WITH PRECIOUS STONES IN THE GHAZALS OF SANAI-YE GHAZNAVID

Abstract

Ottoman poetry included various poetic theme, motives, images and symbols in their poems in order to strengthen the meaning, enrich the expression, make the word literary, give rich dreams to the poem and give an aesthetic structure to the meaning and art structure. In order to give deep meaning to poetry, rich dreams, to make expression effective, to express emotions and thoughts with literary arts such as similitude, metaphor; many elements such as flowers, trees, plants, animals, letters, celestial bodies, precious stones have been utilized. These stones,

known as ores and jewels, are referred to by the poets of the Ottoman poems more by similarity interest. One of the great poets of Iranian literature, the founder of the Persian Sufistic Masnavi style, Sanai-ye Ghaznavid also benefited from the poetic theme; formed around stones such as agate, garnet, ruby, pearl, emerald and amber and commemorated these stones through metaphor, similitude.

In this study, these precious stones used in the ghazals of Sanai were briefly explained. How the poet uses these stones and how they use these stones. These stones are listed in Persian alphabetical order. The page number and couplet number of the sample (s) and the other sample (s) under each heading are given in the footnote.

Keywords: Sanai, Persian, Precious Stones, Ghazal, Jewel.

GİRİŞ

Divan şiiri birçok mazmun, motif, imaj ve sembolün sıklıkla kullanıldığı zengin bir şiirdir. Divan şairleri şiirlerine derin manalar, zengin hayaller kazandırmak, anlatımı etkili kılmak; duygu ve düşüncelerini teşbih, istiare, mecaz, telmih gibi edebî sanatlarla ortaya koymak amacıyla gül, lale, sümbül, nergis, yasemin gibi çiçeklerden; servi, çınar, şimşir, söğüt gibi ağaçlardan; ahu, aslan, papağan, şahin, doğan, timsah gibi hayvanlardan; elif, mim, nun, lâm gibi harflerden; ay, güneş, yıldız, yıldız kümeleri gibi gök cisimlerinden; akik, inci, elmas, kehribar, lal, mercan, yakut gibi değerli taşlardan yararlanmıştır.

Değerli taşlar parlaklığı, güzelliği, rengi, sertliği, elde edilişi, özellikleri ve hakkındaki inanışlarla divan şiirinde önemli bir yere sahiptir. Cevher veya mücevher olarak bilinen bu taşlar, divan şairleri tarafından şiirlerde daha çok benzetme yoluyla anılmış; özellikle aşkın söz konusu edildiği şiirlerin başkahramanı olan sevgilinin güzelliğinin anlatımında teşbih unsuru olarak kullanılmıştır; sevgilinin dudağı değer ve renk bakımından lale, mercana ve yakuta; dişleri berraklık ve şekil itibarıyla inciye; hattı, ayva tüyleri tazelik, gençlik ifade etmesi bakımından zümrüde benzetilmiştir; yine lal ve yakut âşğın kanlı gözü, gözyaşı için; kehribar âşğın gamdan sararan yüzü için müşebbehünbih olmuştur. Bu değerli taşlar bahsi geçen benzetmelerle sık sık tekrarlanan, kalıplaşmış mazmunlara dönüşse de her divan şairi bu mazmunları kendi his ve hayal dünyasında yeniden şekillendirerek; sahip olduğu farklı özellikler ve estetik anlayışlarla dizelerinde kullanmış böylelikle şiirlerine farklı bir renk ve tat katmıştır.

Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu, asıl adı Ebu'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî (Savi, 2009: 502) de birçok divan şairi gibi şiirlerinde akik, lal, yakut, inci, zümrüt, kehribar gibi taşların çevresinde oluşmuş mazmunlardan faydalanmış; teşbih, mecaz ve istiare yoluyla bu taşları anmıştır.

Senâî-yi Gaznevî Farsça şiirde tasavvufî şiir geleneğinin öncüsü olarak önemli bir yer edinmiş; şairler, edipler, tarihçiler ve tezkire yazarları tarafından yüceltilmiş bir şairdir. Şair gençliğinde Farsça ve Arapça yazan şairlerin divanlarını okumuş, methiye söyleyerek şairliğe adım atmış ve bir saray şairi olarak müreffeh bir hayat sürmüştür; ancak daha sonra kendisinde meydana gelen ruhi bir değişim sebebiyle saraydan uzaklaşarak inzivaya çekilmiş, şiirlerinin kaynağını dinî ve ahlaki içeriklerde aramıştır (Savi, 2009: 502; Erçavuş, 2020: 28-29). Şairin bu

dönemdeki şiirleri dinî, irfanî ve tasavvufî düşüncelerle dolu; genellikle tevhit, marifet, züht, uzlet konularında, özlü ve arifane bir özellik taşımaktadır.

Senâî tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu olmasının yanı sıra tasavvufî konulara gazelde yer veren ilk şairdir. Şair gazellerinin çoğunda tasavvufî konuları işlese de tarihî delil niteliği taşıyan, dünyevi aşkı anlatan âşıkane gazeller de kaleme almıştır (Erçavuş, 2020: 80). Arifane ve âşıkane gazel söylemede Ferîdüddîn-i Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi büyük şairleri etkisi altında bırakmıştır (Safâ, 1371 hş.: 565; Kırlangıç, 2009: 8).

Çalışmada şairin kaside, gazel, terkiibent, terciibent, kıta ve rubailerini ihtiva eden; Muzâhir-i Musaffâ tarafından *Dîvân-i Hekîm Senâî* adıyla hazırlanan divanı esas alınarak 3607 beyitten oluşan 435 gazeli incelenmiştir. Senâî-yi Gaznevî daha çok mecazi veya hakiki aşkı konu alan, sevgiliye olan aşkını aşk dilliliyle kaleme aldığı gazellerinde sevgilinin güzellik unsurlarını tasvir ederken, âşığın bazı âşıklık hallerini ifade ederken daha etkin bir anlatım sağlamak amacıyla değerli taşlardan faydalanmıştır.

1. Senâî'nin Gazellerinde Adı Geçen Değerli Taşlar

1. 1. در/Dorr-İnci

İnci, sedef denilen deniz canlısının karnında oluşan değerli bir taştır. İnanışlara göre, nisan ayında sahile çıkan sedef, yağmur damlasını yutup denize döner. Denizde tuzlu su ortamında bu saf yağmur tanesi kendisine ızdırap verince, bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılar, bu sıvılar katılaşıp birbiri üzerine yapışır ve böylece inciye oluşturur (Pala, 2012: 126).

Divan edebiyatında inci sıklıkla sevgilinin dişleri için kullanılan benzetilenlerdendir (Erdoğan, 2013: 324). Bununla birlikte sevgilinin teri, vuslatı; âşığın gözyaşı; gönül, çiy tanesi, mana güzelliği, şairin şiiri ve güzel söz için benzetme unsuru olarak kullanılır; ayrıca inci dizmek, söz, mısra, beyit dizmeye, güzel şiir yazmaya benzetilmektedir (Pala, 2012: 126). Sufi kültüründe ise inci, ilahi sırlar, ilahi anlamlar; dorr-i beyzâ (beyaz inci), akl-ı evvel, nûr-i Muhammedî; dorr-i yetîm, dorr-i yektâ (eşsiz inci) örnek kâmil insan Hz. Muhammed; dorr-i Necef ise Hz. Ali için kullanılan semboller arasında yer almaktadır (Akarpınar, 2004: 11-12).

Senâî'nin gazellerine bakıldığında inci en çok karşılaşılan taşlardan biridir. Senâî sevgilinin dişini, sözünü, âşığın gözyaşını; güzel sözü inciye benzetmiş ve istiare yoluyla sevgilinin kendisini inci taşıyla anmıştır. Şiirlerinde در/dorr kelimesi dışında inci anlamına gelen لؤلؤ/lu'lu',¹ مروارید/morvârîd,² گهر/goher³ kelimelerine ve در/dorr kelimesinin çoğulu درر/dorer-inciler⁴ kelimesine yer vermiş; ayrıca در/dorr fişân (inci saçan), درر/ikd-i dorer (inci gerdanlık, inciler dizisi), گهر/goher-i nazm (dizilmiş inci), مروارید/morvârîd-i hendân (gülen inci), لؤلؤ/lu'lu'-i şahvâr (padişaha layık iri inci), درج/dorc-i morvârîd (inci kutusu) لؤلؤ/lu'lu'-i hoşâb (iyi inci), لؤلؤ/lu'lu'-i hosn (güzellik incisi), گهر/goher-i beyzâ (ışık saçan inci) tabirlerini kullanmıştır.

رَشک لعل و لؤلؤ اندر کوه و بحر

¹ Bk. Gaznevî, 1389 hş.: 366/6, 438/12, 474/10, 478/9, 541/14.

² Bk. Gaznevî, 1389 hş.: 451/17, 465/6.

³ Bk. Gaznevî, 1389 hş.: 397/10, 498/10.

⁴ Bk. Gaznevî, 1389 hş.: 406/10, 555/1.

زان عقیق و لؤلؤ شهوار یار

(Gaznevî, 1389 hş.: 438/12)

*Dağdaki lalin, denizdeki incinin kıskançlığı sevgilinin o şahlara yaraşır akik ve incisindendir.*⁵

Şair akik ve lal taşı kırmızı rengi dolayısıyla sevgilinin dudağına; dişlerini ise parlaklık, renk, güzellik ve kıymet bakımından inci dizisine benzetmiştir. Öyle ki dudak içerisinde değerli inciler bulunan lalden yapılmış bir sedeftir. Her ne kadar şair dağdan çıkarılan lal taşı sevgilinin dudağı; denizden çıkarılan inciye sevgilinin dişi için benzetme unsuru olarak kullansa da sevgilinin dudak ve dişini lal ve inci taşından üstün tutmuştur.

تا بدیدم درج مروارید خندان ترا
بس عقیقا کز دریغ از دیده بپراکندهام

(Gaznevî, 1389 hş.: 465/6)

Senin gülen inci kutunu göreyim diye üzüntüden gözden akikler saçtım.

Şair beytinde yer verdiği inciyle dolu mücevher kutusu anlamındaki درج مروارید dorc-i morvârîd terkinini sevgilinin ağzından kinaye olarak kullanmış; sevgilinin ağzını inci gibi dişler saklı mücevher sandığına benzetmiştir. Âşık şair, sevgilinin gülen ağzını ve güldüğünde ortaya çıkan inci dişlerini görebilmek için yaşadığı elemi ifade ederken akik taşının renginden ve değerinden faydalanmıştır. Bu kanlı gözyaşı aşkın en büyük delili; aşktaki ve görüşme arzusundaki samimiyetin en güzel kanıtı olduğu için akik değerindedir.

ای پر در گوش من ز چنگت
وی پر گل چشم من ز رنگ

(Gaznevî, 1389 hş.: 381/6)

*Ey sözlerinden kulağım inciyle dolu olan ve ey güzelliğinden gözüm gülle dolu olan.*⁶

Senâî bu beytinde inci taşıyla sevgilin ağzından çıkan sözleri kastetmiştir. Sevgilinin sözleri inci gibi güzeldir. Bu sözler sevgilinin gönül denizinden çıktığından âşık için paha biçilmez değerdedir. İncinin içerisinde bulunduğu sedef denilen deniz canlısının insan kulağına benzetilmesi, incinin söze benzetilmesine neden olmuştur. Sedefin nisan yağmurunu almak için kapakçığını açması gibi âşık da kulaklarını sevgilinin birer inci tanesi gibi olan sözlerini duymak için açar. Sedef kıymetli inciye, âşığın kulağı da sevgilinin kıymetli sözlerini içerisinde barındırır. Ayrıca beyitte sevgili güzellik, tazelik, canlılık bakımından güle benzetilmiştir.

این عجبتر آنکه عشقت رایگان
چشم من پر لؤلؤ خوشاب کرد

(Gaznevî, 1389 hş.: 411/4)

*Daha tuhafı aşkının bedava olup gözümü güzel inciyle doldurmasıdır.*⁷

⁵ Benzer örnekler için bk. Gaznevî, 1389 hş.: 442/15, 488/2, 528/3.

⁶ Benzer örnek için bk. Gaznevî 1389 hş.: 463/13.

Aşk zahmetsiz, kolay, herkesin elde edebileceği bir duygu olarak görünmektedir; ancak bela ve sıkıntılarla dolu; meşakkatli, çetin bir yoldur. Âşık bu yola düştükten sonra aşk derdinin zorluğunu anlar. Bu dert ve sıkıntıyla, gam ve kederden dolayı ağlar; aşktaki içtenliğini ve aşkının saflığını döktüğü gözyaşlarıyla anlatır. Dolayısıyla âşığın gözyaşları inci gibi kıymetli ve berraktır. Âşığın gözleri, gözyaşı incisini saklamak için sedef olmuştur.

1. 2. زمررد/Zumurrud-Zümrüt

Yeşil renkli, şeffaf bir taştır. Sihir ve büyü yapımında kullanılan zümrüdün kötü ruhları kovduğuna, zümrüt olan yere akrep ve yılanın girmediğine inanılmıştır. Göz ağrılarına iyi geldiği, göze parlaklık verdiği, zehirlenmeye iyi geldiği rivayet edilmektedir (Dihhudâ, 1339 hş: 148, Pala, 2012: 496; Kırbıyık, 2007: 73).

Divan edebiyatında zümrüt, genellikle hakkındaki inanışlar sebebiyle anılmış, daha çok yeşil rengi itibariyle gökyüzüne, yaprağa, çemene, yaraya, dumana ayrıca sevgilinin ayva tüylerine benzetilmiştir (Tolasa, 2001: 485; Kırbıyık, 2007: 73; Erdoğan, 2013: 246; Yılmaz, 2008: 65). Ayrıca zümrüt taşı tasavvufi metinlerde, küllî nefis için imge olarak kullanılmıştır (Akarpınar, 2004: 12; Kurt, 2006: 114).

گر زمررد گرد بیجادهش پدید آمد چه شد

خرمی باید که اندر سبزه زیباتر نبید

(Gaznevî, 1389 hş.: 433/6)

Kırmızı yakutun etrafında zümrüt varsa eğer, ne olmuş? Çimende [içilecek] güzel bir şarap için yeşillik gerekir.

Yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerinin tazeliği ve açık renkte oluşu çoğunlukla yeşil renkle ifade edilmektedir. Sevgilinin yüzünde ayva tüylerinin çıkması sevgilinin güzelliğini artırır; sevgilinin dudağı yakut olunca sevgilinin hattı yani ayva tüyleri, dudağı çember içine alan mühür ya da yüzük olarak tasvir edilir. Senâî şiirinde zümrüt taşını bu benzetmeden faydalanarak anmış; sevgilinin yakuta ve şaraba benzettiği kırmızı dudağının etrafında çıkan ayva tüylerini yeşil rengi itibariyle zümrüde benzetmiştir. Ayva tüyü sevgiliye ait bir güzellik unsuru olsa da kir, fitne, toz veya sevgilinin yüz güzelliğini gizleyen bir perdeye benzetildiğinden güzelliği bozucu bir unsur olarak değerlendirilir; şair için ise sevgilide olması gereken bir letafettir. İkinci mısradaki bu düşüncesini, âşığın temaşa yeri olan sevgilinin yüzünde, şarap gibi kırmızı dudağının etrafında, güzelliğine güzellik katan ayva tüyünün olması gerektiğini latif teşbihlerle açıklamıştır.

1. 3. عقیق/Akîk-Akik Taşı

Kırmızı renkte, değerli bir taştır. Süheyl yıldızının tesiri ile renk kazanır, bu yıldızın en parlak görüldüğü Yemen'den çıkarılır. Kusuru, damarı ve bulanıklığı olmayanı; siyah ya da beyaz leke ve benek barındırmayanı değer görür (Dihhudâ, 1341 hş.: 383; Kurnaz, 2013: 50; Pala, 2012: 14).

Akik taşıyla ilgili bedenden akan kanı durdurduğu, kalbe kuvvet, vücuda ferahlık verdiği, hafakanı giderdiği, göze sürme olarak çekildiğinde görme yetisini artırdığı ve kirpikleri güzelleştirdiği gibi çeşitli rivayetler vardır (Pala, 2012: 14).

⁷ Benzer örnek için bk. Gaznevî 1389 hş.: 397/10, 406/10, 552/13.

Bununla birlikte dua edilirken akik yüzük takılmasının duanın kabulüne vesile olacağına; büyü, sihir gibi gizemli işlerde de akik taşının üzerine yazılan duaların etkili olacağına inanılmıştır (Yeşilbağ 2019: 693).

Divan edebiyatında akik tenasüp yoluyla çıkarıldığı yer olan Yemen ve tesiriyle renk kazandığı Süheyl yıldızı ile birlikte anılmakta; sevgilinin dudağı, âşığın kanlı gözü, gözyaşı ve şarap için benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır (Dihhudâ, 1341 hş.: 383; Yılmaz 2008: 101; Erdoğan 2013: 334).

ای سیمتن ز عشق لب چون عقیق خود
رخساره مرا تو چو زر می کنی مکن

(Gaznevî, 1389 hş.: 514/6)

*Ey gümüş tenli, akik gibi dudağının aşkından yüzümü altın gibi sarartıyorsun, yapma!*⁸

Beyitten açıkça anlaşılacağı üzere şair, sevgilisine gümüş tenli olarak seslenerek sevgilinin gümüş gibi beyaz tenli olduğuna işaret etmiş; akiğe benzettiği kırmızı dudağının aşkıdan zayıflayıp güçsüz düştüğünü dolayısıyla yüzünün altın gibi sararıp solduğunu ifade etmiştir. Bu elem ve kedere kavuşmayla son vermesi için sevgiliye yalvarmaktadır.

به چشم ار نیستم گنج عقیق و لولو و گوهر
عقیق افشان و گوهر بیز و لولوبار چون باشم

(Gaznevî, 1389 hş.: 474/10)

*Gözümde akik, inci ve cevher hazinesi yoksa; nasıl akik saçan, cevher dağıtan, inci yağdıran olurum.*⁹

Tasavvuf ehli için göz Allah'ın güzelliklerini, ilahi hakikatleri müşahade etmede bir araç, nurların görünmesi için bir vasıta. Görür göz, Allah'ın nuru ile bakar; her şeyin O'nunla kaim olduğunu görür. Dolayısıyla insanda mahlûku mahlûk gören, bakılanın zahir yönünden başkasını göremeyen ten gözünden ziyade bakılan her şey de ancak dostu gören; basardan basirete geçmeye aracı kalp gözü, hakiki göz olmalıdır; yoksa gerçeğin bulunması ve idraki mümkün olmayacaktır. Allah'ın tecellilerini ruha yansıtamayan göz ise faydalı ve ihlaslı olamayacaktır. Senâî tasavvufta kabul gören bu düşünceyi teşbih sanatından faydalanarak etkileyici bir şekilde şiirine yansıtmıştır. Gözün görebilmesi için sahip olması gereken üç tabakayı; beyaz kısmı inciye, renkli kısmı akiğe, en içte bulunan kısmı ise cevhere benzetmiştir.

Farsça جزع/cez' kelimesi damarlı akik; beyaz, sarı, kırmızı benekleri olan siyah değerli bir taş anlamında olup (Amîd, 1389 hş.: 431) şiirde güzel gözden kinaye (Enverî, 1383 hş.: 355) olarak kullanılmaktadır. Senâî de beytinde bu değerli taşı sevgilinin gözü için hayal unsuru olarak kullanmıştır:

دل خرد لعل تو و ارزان خرد
جان برد جزع تو و آسان برد

(Gaznevî, 1389 hş.: 410/2)

⁸ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 419/10, 438/12, 442/7, 533/7, 552/5.

⁹ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 444/6, 543/3.

Senin lalin gönlü aldı üstelik ucuza aldı; akiğin ise canı götürdü hem de kolay götürdü.¹⁰

1. 4. فیروزه/Fîrûze-Firuze Taşı

Nişabur'da çıkarılan maviye çalar yeşil renkli, saydam olmayan değerli bir mücevherdir. Yedi çeşittir; en değerli olanı gök mavisi renginde olandır. Süs eşyası yapımında kullanılır (Dihhudâ, 1342 hş.: 358; Amîd: 1389 hş.: 880; Yılmaz, 2008: 96).

Şiirlerde firuze, renk benzerliği yönüyle daha çok gökyüzünü anlatırken yararlanılan bir taştır. Ağaç yaprakları, deniz, felek bazen de sevgilinin ayva tüyleri ve gözü bu taşla benzetilir (Dihhudâ, 1342 hş.: 358; Tolasa, 2001:485; Pala, 2012: 158; Yılmaz, 2008: 96).

هرچه زان خورشید رو آید همه دادست و عدل

جور ما زین گنبد فیروزه بی روزن است

(Gaznevî, 1389 hş.: 383/11)

O güneş yüzlüden ne gelirse gelsin hepsi adil ve eşittir, bizim cefamız bu penceresiz firuze renkli gökyüzündendir.

Mutasavvıflara göre güneş, Allah'ın simgesi olarak celal ve cemal sıfatlarına ait olarak kendini gösterir, dünyayı aydınlatır. Dünyayı eşit bir şekilde aydınlatması yönüyle güneş Allah'ın feyzi, rızası, rahmeti, sevabı ve bereketi olarak da değerlendirilir. Allah'ın bu nimetleri güneş ışığı gibi istinasız herkese gelir; ancak herkes kendisine gelen ışığı kendi kabiliyetine, kalbinin duruluğuna göre alır. Eğer gönülde bu ışığı alabilecek marifet yoksa bu ışık o kalbe ya hiç girmez ya da kalbin içinden geçer gider. Şair bu beytini tasavvufdaki bu inanç doğrultusunda kaleme almıştır. Renk itibarıyla firuze taşına benzettiği gökyüzünü, kâmil insanın gönlü için sembol olarak kullanmış, bahsedildiği üzere ilahi nimetlerin bilhassa ilahi feyzin güneş ışınları gibi herkesin gönlüne eşit şekilde geldiğini ancak gelmiyorsa bunun sebebinin yine gönül olduğunu söylemiştir. Gönlünde ışığı içeri alacak bir arılığın olmamasını penceresiz olmaya benzeten şair, ilahi feyzen mahrum kaldığı için de cefa çekmektedir; gönülde Allah aşkının belirmesi için Allah'ın feyzi gerekir.

1. 5. كهربا/Kehrubâ-Kehribar

Ağaçların reçinelerinin toprak altında yüzlerce yıl basınç altında kalmalarıyla oluşmuş, bir yere hızlıca sürüldüğünde hafif cisimleri kendine çekebilme özelliğine sahip bir taştır. Sarı, yeşil ya da siyah renkte olur. كه/keh (saman) ve ربا/rubâ (çeken) kelimelerinden oluşan sözcük, saman kapan/çeken anlamına gelir (Dihhudâ 1351 hş.: 419; Şükûn, 1984, III, 1612; Erdoğan, 2013: 346). Genellikle süs eşyası, mühür, düğme, tespih gibi nesnelerin yapımında kullanılan kehribarın mide rahatsızlıklarına, verem ve ateş yanığına iyi geldiğine; yüreğe kuvvet ve ferahlık verdiğine inanılmaktadır (Yeşilbağ, 2019: 700).

Divan şiirinde sevgili, güzelliğiyle kehribar, âşık ise sevgilinin cazibesine tutulan saman çöpüdür. Daha çok sarı rengi ve parçaları çekici olma münasebetiyle kullanılır (Enverî, 1383 hş.: II, 1305). Senâî de şiirlerinde kehribarı bu ilgilerle anmıştır. Şair şiirlerinde kehribar anlamına gelen بيجاده/bîcâde kelimesine de yer

¹⁰ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 447/14, 455/1, 517/7, 559/7, 560/9.

vermiştir; bu kelime kehribar anlamına gelmekle birlikte kırmızı bir yakut türünü de ifade etmektedir (Amîd, 1389 hş.: 271), bu anlamda kullanıldığında ise güzellerin dudağı için müşebbehünbih olmaktadır (Enverî, 1383 hş., I, 154).

یا قوت بار کردی عشاق لاله رخ را

از نوک کلک نرگس بر لوح کهربایی

(Gaznevî, 1389 hş.: 538/4)

Lale yüzlü âşıklara yakut yükledin; nergis gözün neşterinin ucuyla kehribar renkli levhaya.

Şair beytinde öncelikle âşığın dertten, gamdan sararıp solan benzini sarı renkli laleye benzetmiş; âşığın aşk acısıyla yaşadığı derin ızdırap nedeniyle döktüğü gözyaşının mahiyetini belirtmek için ise kanlı gözyaşından kinaye olarak yakut taşıyı kullanmıştır. Yine levha kelimesini âşığın yüzünden, yanağından kinaye olarak kullanmış, yüzünü rengi itibarıyla kehribara benzetmiştir. Sevgilinin mahmur gözü, neşter gibi keskin bakışı âşığı yaralar. Âşığın gözü, kanlı gözyaşıyla dolu; yüzü ise sarı ve solgundur.

لعل پاش و در فشانیم از دو دریا و دو کان

تا اسیر آن دو لعل و آن دو تا بیجاده ایم

(Gaznevî, 1389 hş.: 488/2)

İki lale ve iki yakuta esir olalım diye iki denizden inci saçar, iki madenden lal dağıtırız.¹¹

Şair bu beyitte çeşitli benzetmeler ve işaretler kullanarak üstün şiirsel yeteneğini yansıtmıştır. Beyitte lal taşı sevgilinin güzelliğinden bahsedilirken rengi ve değeri itibarıyla sevgilinin dudağı için benzetme unsuru olmuştur. Kırmızı yanakları, yakut taşıyla anılmıştır. Sevgilinin dudağının ve yanağının bağında olmak isteyen âşığının ağlayan gözleri denize benzetilirken, akan gözyaşları değer ve renk itibarıyla inciye benzetilmiştir. Âşığın gözü maden ocağı olunca, gözden çıkan gözyaşı lal olmuştur. Lal taşı çekilen acının, duyulan üzüntünün mahiyetinin ifadesi için kanlı gözyaşından kinaye olarak kullanılmıştır.

اکنون که روی ما را از غم چو کاه کردی

از عکس روی می را بیجاده فام گردان

(Gaznevî, 1389 hş.: 497/2)

Yüzümüzü gamdan dolayı saman gibi sarartınca, yüzümüzün yansımasından şarap kehribar rengine döndü.¹²

Şair âşıklık alametlerinden olan sarı, solgun yüz ile kehribar ve saman arasında benzetme ilişkisi kurarak, âşığın gamdan sararıp solan yüzünü kehribarın ve samanın sarı rengine benzetmiştir. Âşığın yüzü dertten kederden öylesine sararmıştır ki şarap kadehine yansıyan âşığın solgun, sarı yüzü kadehin yani şarabın sarı görünmesine sebep olmuştur.

¹¹ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 433/6, 484/2.

¹² Benzer örnek için bk. Gaznevî 1389 hş.: 560/17.

1. 6. لعل/La'l-Lal, Yakut

Yakuta benzeyen, kırmızı ve değerli bir süs taşıdır. En değerlisi Bedehşan dağlarında bulunur (Amîd, 1389 hş.: 979). Rivayete göre aslında ak bir taşken, ciğer kanıyla boyanıp güneşe bırakılmış ve güneşin etkisiyle kırmızı renge bürünmüştür (Pala, 2013: 70; Onay, 2013: 277).

Lal taşı şiirlerde genellikle sevgilinin dudağı, âşığın gözü, kanlı gözyaşı; şarap, güneş nadir olarak şairin nazmı için ele alınmaktadır (Enverî, 1383 hş.: II, 1415; Dihhudâ, 1330 hş.: 221; Tolasa, 2001: 484). Tasavvufi metinlerde ise gönül için sembol olarak kullanılmıştır (Akarpinar, 2004: 13). لعل/la'l-i âbdâr, kırmızı şaraptan ve âşığın dudağından; لعل/la'l-i rummânî, kanlı gözyaşından; لعل/la'l-i şoden, kızarmak, kırmızılaşmaktan; لعل/la'l-i revân, لعل/la'l-i muzâb, لعل/la'l-i ter, üzüm şarabından kinaye olarak kullanılan terkiplerdir (Enverî, 1383 hş.: II, 1415; Dihhudâ, 1330 hş.: 221).

Senâî'nin gazellerine bakıldığında lal taşı, ismi en çok geçen taştır ve en çok renk ve değer itibarıyla dudak için benzetme ögesi olarak kullanılmıştır.

به یک دم می‌کند زنده چو عیسی مرده را زان لب
دم عیسی‌ست پنداری میان لعل و مرجانش

(Gaznevî, 1389 hş.: 451/15)

*O dudağıyla bir anda İsa gibi ölüyü diriltir; sanırsın lali ve mercanı arasında İsa'nın nefesi vardır.*¹³

Şair Hz. İsa'nın nefesiyle ölüleri diriltmesi mucizesine telmihte bulunarak, sevgilinin dudağını ve nefesini İsa'nın can veren nefesine benzetmiş aynı zamanda sevgilinin öpücüğüyle hayat bahşeden dudağını renk ve değer itibarıyla lal ve mercana benzetmiştir.

گل به باغ آمده تقصیر چراست
ساقیا جام می لعل کجاست

(Gaznevî, 1389 hş.: 396/4)

*Gül, bahçeye gelmiş; neden kabahat olsun? Ey saki, lal renkli şarap kadehi nerede?*¹⁴

Şairin bu beyti tasavvufi imgelerle doludur; gül gerçek sevgili Hakk, ilahi aşk için; gül bahçesi Allah sevgisini hakiki manasıyla yaşayan mutasavvıfın gönlü için, saki inayet ve yardım ile sevgilinin güzelliğini anlayabilecek idrake ulaştıran, doğru yolu gösteren mürşit veya kâmil insan için, şarap ilahi aşk için, kadeh ise kalp, gönül için sembol olarak kullanılmıştır. Lal taşı ise kırmızılık yönüyle ele alınmış; şarabın rengini, ilahi aşkın derinliğini vurgulamak üzere kullanılmıştır. Böylelikle beytin tasavvufi manası açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Allah aşkı dışındaki bütün sevgilerden temizlenen şairin gönlünde bu aşkın bir gül güzelliğinde ortaya çıkması tabii bir durum olmuştur; ancak şair kendinde ilahi aşkla dolu bir gönlün olmadığını, kalbine doğan aşkın Allah'ın lütfu olduğunu söylemiştir.

¹³ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 372/16, 386/5, 385/17, 386/8, 410/2, 424/17, 439/3, 447/14, 455/1, 483/10, 484/2, 488/2, 500/12, 517/5, 516/12, 517/7, 524/4, 523/10, 556/16, 556/17, 559/7.

¹⁴ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 476/2, 510/10.

بنگر اندر گل که رشوت چون دهد
خون شود لعل از پی رخسار یار

(Gaznevî, 1389 hş.: 438/6)

Gülün nasıl rüşvet verdiği bak; sevgilinin yüzü sebebiyle lal gibi kan ağlıyor.

Edebiyatta daha çok güzelliği ve çiçekler arasındaki benzersizliği ile söz konusu edilen gül, bu beyitte sevgili ile güzellik bakımından karşılaştırılmış, sevgilinin güzelliği gülünkünden üstün tutulmuştur; gülün, kendisinden daha güzel olan sevgilinin güzelliğini elde edebilmek için lal renkli, lal değerinde, kanlı gözyaşı döktüğünden bahsedilmiştir. Lal taşı, renk itibariyle kan için müşebbehünbih olmuş; ayrıca dökülen gözyaşının kıymetini ifade etmek üzere söz konusu edilmiştir.

1. 7. مرجان/Mercân-Mercan

Denizlerde yaşayan, kalker yapılı, bitkiye benzeyen, eskiden deniz bitkisi denilen canlının adıdır. Mercan taşı ise bu hayvanın iskeletinden elde edilen ve süs eşyası yapımında kullanılan değerli bir taştır. Beyaz, kırmızı, pembe, turuncu ve siyah renkleri vardır (Dihhudâ, 1345 hş.: 118; Amîd, 1389 hş.: 1027; Kırbıyık, 2007: 70). Mercan güçlü bir şifa taşı olarak bilinmekte, sedef hastalığı gibi çeşitli cilt hastalıklarına iyi gelmektedir (Özgeriş, 2016: 311).

Mercan farklı renklerde olsa da şiirlerde daha çok kırmızı renkli olarak tasavvur edilmektedir. Sıklıkla sevgilinin dudağı, ağzı; âşığın kanlı gözü ve gözyaşı için benzetme unsuru olarak; ayrıca kandan, kanlı gözyaşından, sevgilinin kırmızı dudağından kinaye olarak kullanılmaktadır (Dihhudâ, 1345 hş.: 118; Pala, 2012: 306; Tolasa, 2001: 251, 485).

Senâî şiirlerinde mercanı sadece sevgilinin dudağı için benzetme unsuru olarak söz konusu etmiştir. Bu benzetme tamamen renk üzerinedir. Ayrıca şair genel olarak mercan ve inciye, Rahman suresi 22. ayeti¹⁵ anımsatacak şekilde birlikte anmıştır.

من به جان مرجان و لؤلؤ را خریداری کنم
گر چو دندان و لب او لؤلؤ و مرجان بود

(Gaznevî, 1389 hş.: 423/11)

*Onun dişi inci, dudağı da mercan olunca mercan ve inciye canımla satın alırım.*¹⁶

Beyitten açık bir şekilde anlaşılabileceği üzere mercan taşı kırmızı rengi ve kıymeti itibariyle sevgilinin dudağı için müşebbehünbih olmuştur. Âşık, sevgilinin inci dişlerine ve mercan dudaklarına karşılık can verir.

بوسه/bussed kelimesi mercan anlamında kullanılan diğer bir Farsça kelimedir. Şair sadece bir beytinde bu kelimeyi kullanarak sevgilinin kırmızı dudağını kastetmiştir:

از سنایی به بها هر دم صد جان خواهد
بهر یک بوسه دو تا بسد جان پرور تو

¹⁵ 55 Rahmân 22: يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ O ikisinden inci ve mercan çıkar.

¹⁶ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 379/11, 380/7, 442/15, 451/15, 484/2, 528/3.

(Gaznevî, 1389 hş.: 521/10)

Can besleyen iki mercan dudağından bir öpücük için Senâî'den her an yüzlerce can ister.

1. 8. یاقوت/Yâkût/Yakut

Kırmızı, sarı, beyaz gibi çeşitli renklerde; ateşe dayanıklı, kıymetli bir taştır. En kıymetlisi nar kırmızısı renginde olandır. Vesveseye, hararete, kalbe iyi geldiği, fakirliği ve sihri yok ettiği söylenir (Dihhudâ, 1345 hş.: 106; Özgeriş, 2016: 309).

Birçok kıymetli eşyanın ya yapısını ya da süsünü teşkil eden yakut taşı, edebiyatta değeri ile söz konusu edilmektedir. Daha çok kırmızı rengi münasebetiyle sevgilinin ağzı, dudağı, yanağı, âşığın gözyaşı ve şarap için benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kızıl yakut taşı tasavvufi metinlerde, küllî nefis için bir imge olmaktadır (Kurt, 2006: 114).

آتشین یاقوت/yâkût-i âteşîn, sevgilinin kırmızı dudağından; یاقوتِ حمراء/yâkut-i hemrâ', kırmızı şaraptan; یاقوتِ خام/yâkût-i hâam, şaraptan, یاقوتِ رمانی/yâkût-i rommânî, kırmızı gülden, dudaktan; یاقوتِ روان/yâkût-i revân, kırmızı şaraptan, kanlı gözyaşından; یاقوتِ زرد/yâkût-i zerd sarı renkli şaraptan, güneşten; یاقوتِ سرخ/yâkût-i sorh, kırmızı gülden; یاقوتِ سیلانی/yâkût-i seyelânî, kanlı gözyaşından; یاقوتِ مزاب/yâkût-i muzâb, şaraptan, kanlı gözyaşından; یاقوت- یاقوتِ بار/yâkût-bâr kanlı gözyaşı dökenden; یاقوتِ نشان/yâkût-nişân, gözyaşı dökene, ağlayandan kinaye olarak kullanılmaktadır (Enverî, 1383 hş.: 171-172). Senâî genellikle beyitlerinde bu taşın sevgilinin dudaklarını tasvir etmede yararlanmıştır.

آیتی بنبشته‌ای گرد لب یاقوت رنگ

اندر آن آیت بگو تا معنی و تفسیر چیست؟

(Gaznevî, 1389 hş.: 387/8)

*Yakut renkli dudağının etrafına bir ayet yazmışsın; söyle, o ayetin manası ve tefsiri nedir?*¹⁷

Şair, yakut taşı ile sevgilinin dudağı arasında renk bakımından benzerlik ilgisi kurmuş; sevgilinin yakut renkli kırmızı dudağının etrafında beliren ayva tüylerini ise şekil itibarıyla ayete benzetmiştir. Sevgilinin dudakları yakuta benzetildiğinde ayva tüyleri de Mushaf yazısı sayılmaktadır; hatta bazen Mushaf'ın tefsiri durumuna geçmektedir. Ayva tüylerinin yazdığı, kastettiği her şeyin bir ayet gibi kesin hüküm taşıdığı düşünülecek olursa sevgiliye yakınlaşma, kavuşma yolunda âşığın bu hükmü öğrenmek ve gerçekleştirmek istemesi vacip olur.

چون آن گوهر پاک از من جدا شد

سزد گر من از چشم یاقوتبارم

(Gaznevî, 1389 hş.: 471/12)

*Mademki o parlak cevher benden ayrıldı; bana kanlı yaşlar akıtmak yaraşır.*¹⁸

Mutasavvıflar ayrılığı insanın Elest bezminde Rabbiyle beraber olduğu alemde dünyaya gelişi; asıl olan bütünden kopuş olarak ele almaktadır. Allah, Elest

¹⁷ Benzer örnekler için bk. Gaznevî 1389 hş.: 368/10, 366/6, 403/11, 409/15; 419/8, 423/10, 438/9, 451/17.

¹⁸ Benzer örnek için bk. Gaznevî 1389 hş.: 453/10.

meclisinde verdikleri sözün sadakatini ölçmek için, onları cennetten çıkarıp imtihan yeri olan dünyaya göndermiş böylece âşıklar ezelden ayrılık belâsına tutulmuşlardır. Hakk âşığı Senâî de beytinde bu ayrılığa düçar olduğunu; bu elem verici hicran sebebiyle kanlı gözyaşı döktüğünü dile getirmektedir.

Mecazi aşkta da ayrılık âşığının başına gelebilecek en kötü hadisedir. Sevgilinin huzurdan ayrılan âşığın, mutluluk, huzur, heyecan gibi duyguları kaybolur. Ayrılık derdine düşen âşık, yaşadığı derin hüznle çaresiz kanlı gözyaşları döker. Gözyaşları bir elçi gibi âşığın içinde bulunduğu durumu sevgiliye anlatır. Beyitte divan edebiyatında genellikle sevgilinin ağzı ve dudağı için söz konusu edilen cevher kelimesi istiare yoluyla, bütünüyle sevgiliyi ifade etmek üzere kullanılmış; *ياقوت‌بار* terkibine ise kanlı gözyaşı dökmekten kinaye olarak yer verilmiştir.

SONUÇ

Değerli taşlar divan şiirinin vazgeçilmez öğelerinden olup, divan şiirinde daha çok sevgilinin güzelliğinin anlatımında teşbih unsuru olarak kullanılmıştır.

Fars şiirine tasavvufi boyut kazandıran şair Senâî-yi Gaznevî de şiirlerinde bu değerli taşlardan inciye, zümrüde, akiğe, firuzeye, kehribara, lale, mercana ve yakuta çeşitli benzetmeler ile yer vermiş; bu taşlarla ilgili çeşitli terkipler kullanmıştır. Şair böylelikle sevgilinin güzellik unsurlarının tasvirinde, hissettiği duyguların anlatımında değerli taşlardan faydalanarak, daha etkin, daha derin, daha somut, daha zengin bir dil kullanmıştır. Birçok manayı kapsayacak şekilde kullandığı bu değerli taşlar, şairin şiirlerindeki sanatsal gücü artırmış, şiirlerine estetik bir güzellik katmıştır.

Şairin 3607 beyitten oluşan 435 gazelinin incelenmesi sonucunda yirmi altı beyitte en çok lal taşını, ardından sırasıyla yirmi üç beyitte inci, on bir beyitte yakut, dokuz beyitte akik, yedi beyitte mercan, birer beyitte firuze, zümrüt, kehribar taşını kullandığı; lal, akik, yakut, mercan taşlarını en çok sevgilinin dudağı; inciye en çok sevgilinin dişi ve âşığın gözyaşı için söz konusu ettiği; bununla birlikte şairin şiirlerinde diğer divan şairlerinin sıklıkla kullandığı elmas, lacivert, mina gibi taşlara ise yer vermediği tespit edilmiştir. Mutasavvıf bir şair olmasına karşın inci, zümrüt, lal ve yakut gibi sufi kültüründe özel karşılıkları olan taşları tasavvufi anlamlarında kullanmamış; değerli taşları andığı beyitlerinde tasavvufi aşktan daha ziyade dünyevi aşkı konu almıştır.

Şairin şiirlerinde adı geçen bu taşların hangi özellik ve benzetmelerle, nasıl kullanıldığının ortaya konulması, şairin şiirlerinin anlaşılmasına ve çözümlenmesine katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akarpınar, R. Bahar. “Sûfî Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme”, *Türkbilig*, 7, (2004): 3-19).
- Amîd, Hasan. *Ferheng-i Amîd*. Tahran: Neşr-i Ferheng-i Endişmendân, 1389 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. زمرد, *Lugatnâme*, 27/148, Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1339 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. عقیق, *Lugatnâme*, 34/383, Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1341 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. فیروزه, *Lugatnâme*, 37/358. Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1342 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. لعل, *Lugatnâme*, 42/221, Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1330 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. مرجان, *Lugatnâme*, 44/118, Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1345 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. کهربا, *Lugatnâme*, 40/419, Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1351 hş.
- Dihhudâ, Ali Ekber. یاقوت, *Lugatnâme*, 50/106, Tahran: Mu'essese-yi İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1345 hş.
- Enverî, Hasan. *Ferheng-i Kinâyât-i Sohen*. Tahran: Ketâbhâne-yi Millî-yi Îrân, 1383 hş.
- Erçavuş, Deniz. *Senâî-yi Gaznevî'nin Gazellerinin Tasavvufî Açısından İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Erdoğan, Mehtap. *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Kitabevi, 2013.
- Gaznevî, Senâî. *Dîvân-i Hekîm Senâî*. haz. Muzâhir-i Musaffâ. Tahran: İntişârât-i Zevvâk, 1389 hş.
- İnal Savi, Saime. “Senâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kırbıyık, Mehmet. “Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 18, (2007): 61-75.
- Kırlangıç, Hicabi. “Mevlâna'da Senâî Etkileri”, *Nüsha*, 28/1, (2009): 8-32.
- Kurt, Hüseyin. “Mehmed Elîf Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2016): 107-124.
- Onay, Ahmet Talat. *Divan Şiiri Sözlüğü*. haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Berikan Yayıncılık, 2013.
- Özgeriş, Mutlu Melis. “Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı”, *Türkiyat Mecmuası*, 25/2, (2016): 307-324.
- Pala, İskender. “La'l”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29/69-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

- Safâ, Zebîhullah. *Târîh-i Edebiyyât der Ârân II*. Tahran: İntişârât-i Firdevsî, 1371 hş.
- Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya III*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1984.
- Tolasa, Harun. *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
- Yeşilbağ, Semih. “Muhibbî Dîvânı'nda Değerli Taşlar”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 22, (2019): 689-712.
- Yılmaz, Meryem. *XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde Değerli Taşlar*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>